

Слюсар А.О.

ПРО ПСИХОЛОГІЗМ У «ЧОРНІЙ РАДІ» П.О. КУЛІША

Безпосереднє звернення нової української літератури до відображення характерів зумовило розвиток у ній психологічного аналізу. Разом з тим знаходить вияв і психологічний синтез. Адже відтворення тієї чи іншої сторони психіки передбачає досягнення особистості у цілому. Оскільки ж вона мінлива, то виникає питання про її структуру. Так, на думку М.М. Бахтіна, герою античної епопеї властива цілісність і статичність, тоді як герой роману відзначається роздвоєністю і динамічністю. По-різному співвідносяться у них також зовнішнє і внутрішнє [1, 476 - 481]. Це ж можна сказати про несвідоме і свідоме. Та перш за все ці герої розрізняються співвідношенням індивідуального і родового. Ще Шеллінг відзначав: «Новий світ можна загалом назвати світом індивідуумів, античний – світом роду» [7, 146]. Але тут потрібно уточнити: зміст поняття «рід» у «новому світі» розширюється до значення «людство». І лише у єдності з людством індивідуальність може досягти такого розвитку, коли вона усвідомлюється як основний предмет художньої творчості.

Саме на цьому етапі – а він настав для української літератури десь біля 1840-х рр. – психологізм сприймається не лише як необхідна приналежність мистецтва, оскільки у ньому відтворюється людина, але й як один із основних принципів відображення життя. Полягає ж він у діалектиці психологічного аналізу і синтезу. При цьому співвідношення родового і індивідуального, цілісності і роздвоєності, несвідомого і свідомого, статичності і динамічності, зовнішнього і внутрішнього визначає структуру особистості і, таким чином, головні напрями формування психологізму.

Звичайно, цей процес залежить від життєвого матеріалу і концепції людини, що складається у письменника, і пов'язаний із змінами в жанрово-родовій структурі літератури, з появою нових стилів і художніх методів. Отже, у кожну епоху виникає відповідна форма психологізму, яка по-своєму втілюється у творах кожного з письменників. Перша половина XIX ст. – час, коли у європейських літературах переважає увага до психології суспільства у цілому, до перетворень у ній, насамперед – розпаду патріархального світосприйняття і піднесенню особистості. Центр уваги поступово зміщувався з посиленням самостійності індивідуальності: на перший план висувалися протиріччя у її внутрішньому житті і його динаміка. Докорінні зміни у стосунках людини і світу у XX ст, виникнення на цьому ґрунті нового художнього бачення породжують і нові форми психологізму.

Психологічний аналіз і синтез у романі П.О. Куліша «Чорна рада» багато у чому пов'язані з традицією В. Скотта, яка набула, до речі, виняткового поширення у російській літературі в кінці 20-х та 30-ті рр. Це пояснюється тим, що шотландському романісту вдалося, як писав В.Г. Белінський, «вгадати таємни-

цю сучасного життя» [2, 237]. Адже в його творах відбився історизм мислення, який дозволив відчутти поступ Історії у побутовому житті. Сталося так тому, що в них передано ту мить у розвитку особистості, коли вона зустрілася з історією. Використана у «Чорній раді» і форма вальтерскоттівського роману: у центрі – звичайна, «приватна» особа, тоді як на периферії твору – історичні діячі, у всякому разі особистості непересічні, яскраві, такі, що не можуть залишитися осторонь від історичних подій.

А між тим змальована Кулішем епоха настільки далека від його сучасності, що, як він пізніше твердив, йому довелося відмовитися від жанру роману: «Вникнув в нравы малороссіян XVII века, столь непохожие на нынешние (разумеется, в известном слое общества), я убедился, что повествователю надо бы здесь смотреть на вещи глазами тогдашнего общества; я, таким образом, подчинил всего себя былому, и потому творение мое вышло не романом, а хроникою в драматическом изложении» [3, 476]. Життєвий матеріал вимагав скоріше жанру епопеї, а між тим способом його художнього осмислення став роман. Недаремно виклад названо «драматичним»: це риса властива роману, оскільки його зближує з драмою активність відображеної в ньому індивідуальності. Адже відтворюється у «Чорній раді» той історичний період, коли розпочиналося становлення особистості, котра сформувалася в Україні вже у першій половині XIX ст. Протиріччя між намаганням «дивитися на речі очима тодішнього суспільства» і дійсною позицією письменника знайшло вияв не лише у жанровій природі історичного роману, але й у психологізмі.

Провідне місце у творі Куліша посідають героїчні характери. Вони представляють ворогуючі сторони, але всім їм властива самовідданість у боротьбі за їх переконання, і всі вони належать до минулого, приреченого на загибель. Перемогу ж святкують ті, хто утверджує в Україні нові відносини, які приходять на зміну патріархальному, «старосвітському» ладу. Різні, часом протилежні погляди у Шрама, Кирила Тура, Пугача... Але всім їм притаманний «категоричний імператив». І він знаходить безпосереднє втілення в особистості козака. З ним вони звіряють свої дії і вбачають у собі не стільки окремі, неповторні індивідуальності, скільки його варіації. Ось це і є те «родове», за яким визначається беззастережно вирішальне значення.

Так, Шрам, підкреслюючи головне в характері Сомка, твердить: «...в нього душа щира, козацька» [3, 16]. Про себе ж говорить: «Я був би баба, а не козак, коли б заплавав од свого лиха... Україна розідрана надвоє, про те усім байдуже!» [3, 42]. Здається, відійшов від козацького розуміння своїх стосунків з світом Черевань, який засів на своєму хуторі і весь віддався втіхам сільської ідилії. Він навіть заявляє: «А що нам, бгате, до України? Хіба нам нічого їсти або пити, або ні в чому хороше походити?» [3, 32]. Та коли Шрам обізвав його Барабашем, той, «так і помертвів од сього слова» [3, 32]. Побачивши гнів і почувши, що він готовий, як і раніше, віддати життя за вітчизну, Шрам забирає свої слова назад. «Отсе так по-козацьки», - сказав Шрам, да аж печаль свою

забув, як побачив, що в Череваня ще не зовсім заснуло козацьке серце» [3, 32]. Ця ж риса самосвідомості козацтва відзначалася ще до «Чорної ради» у творах інших письменників, зокрема Гоголя і Шевченка.

Психологія козака найповніше передана у характері запорожців і особливо Кирила Тура. Якщо ім'я і прізвище утворюють нерідко суперечливу єдність, оскільки вини позначають явища різного порядку – високе і знижене, побутове (скажімо, Тарас Бульба), – то тут, навпаки, одне доповнюється іншим: Кирило – це «володар». Тур же, викликаючи уявлення про могутність і непокірність, нагадує разом з тим про героїчну давнину Київської Русі. Письменник навіть умисне створює цілком певні асоціації (не кажучи про пряме розкриття семантики прізвища), коли вдається до порівняння: «Той-бо стоїть, як буй тур, вкопавши ноги в землю» [3, 63]. Звичайно, поновлюється у пам'яті пафос «Слова о полку Ігореві» у цілому. Адже у «Чорній раді» теж йдеться про те, що наступив трагічний час «крамоли», який буде мати такі ж згубні наслідки для всього народу. І взагалі «тур» – це безповоротне минуле незайманих колись, диких степів.

Буття Кирила Тура – низка суперечливих, відчайдушних вчинків: викрадення нареченої гетьмана, спроба врятувати його від загибелі ціною власного життя і знову викрадення тієї ж Лесі, але тепер заради її визволення. Незвичайність поведінки мотивується рисами, властивими запорожцям, про яких сказано: «Шалений був народ! Усе йому дурниця: жити чи вмерти – йому байдуже; що людям плач, те йому іграшка» [3, 39]. Таким чином, справа у ігровому ставленні до життя. Його сутність у «Тарасі Бульбі» – карнавального походження. В «Гайдамаках» Шевченка народне повстання набуває вигляду карнавалу. У Куліша йдеться скоріше про світосприйняття людини бароко, що не виключає кар навальності, амбівалентної єдності «верху» і «низу». Так, гетьман Сомко про запорожців говорить: «Поїх січовому розуму, ніщо на світі не стоїть ні радості, ні печалі. Філософи, вражі діти! Дивляться на білий світ із бочки, тільки не з порожньої, як той Діогенес, а по шию в горілці» [3, 47]. А далі вже про Тура: «Удає він із себе паливоду ... а так воно есть, що він тільки й живе душі спасенієм» [3, 50]. Сам же Кирило визначає головне в особистості козака так: «Козацька доля в Бога на колінах. Туди і рветься наша душа...» [3, 88]. Тому й цитує він біблійні пророцтва, дивуючи Петра: «...Не умолчу, яко глас труби услишала душа моя, воль раті і біди... Понеже вожді людей моїх синове буйнії суть і безумнії...» [3, 107]. Так проводиться паралель між Україною і Ізраїлем, який на цілі тисячоліття втратив свою державність...

Причина трагедії, що розпочалась, на думку автора роману, з «чорної ради» у 1663 р., насамперед у роздвоєності людини. «Та хіба ж на світі есть хоч одна проста дорога? ... в такого ледачого, як я, хоч би думка і так і сьак, так серце не туди тягне», – признається Кирило [3, 107]. Саме ця риса знайшла вияв у психології бароко [4, 185 - 186]. Вона загострюється вкрай, коли після Хмельниччини, яка згуртувала весь український народ у боротьбі з польською шляхтою, почався розпад цієї цілісності.

Суперечливе враження справляє з самого початку Шрам: «...по одежі і по сивій бороді, сказати би, піп, а по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду – старий козарлюга» [3, 6]. Для нього нестерпна думка про роз'єднання України на Лівобережну і Правобережну. Та виявляється, що справа ще складніша. Протириччя роздирають Лівобережжя. Старшина охоплена чварами: серед неї йде боротьба за гетьманську булаву. У простих козаків наростає ворожість до старшини, бо вона перетворилась у панство на кшталт польської шляхти. Селяни і городяни невдоволені тим, що вони позбавлені привілеїв, привласнених козаками. І козацтво вже сприймається не стільки як втілення людської досконалості, скільки як стан, відособлений від простого люду.

Станова психологія властива і Шраму. І якщо Тарас Бульба у гоголівській повісті-епопеї ставить понад усе народну єдність, то паволоцький полковник і піп, звертаючись до міщан, які ще недавно боролись разом з козаками за незалежність України, заявляє: «Усякому сво.: козакам – шабля, вам – безмін да терези, а поспільству – плуг да борона» [3, 30]. Для нього несприйнятний Гвинтовка, у якого справжній «панський будинок», а посеред двору – стовп з різними кільцями, так щоб «простий козак або посполитий» в'язав коня... «до залізного, а хто значний козак, то до мідного; як же хто рівня господареві, так той до срібного» [3, 78]. Але становий принцип для нього непохитний, і саме з ним ворогує старий запорожець Пугач, який сподівається: «усе буде в нас обще...» [3, 105]. Він вірить, що з обранням Брюховецького гетьманом, замість Сомка, вся Україна перетвориться у Запорізьку Січ, в общину, у якої власність буде спільною. Про це ж мріють й селяни, що косять «з половини»: «...на Запоріжжі усяк рівен. Нема так ані панів, ані мужиків, ні багатих, ні бідних» [3, 73]. Та цю утопію використовує у власних інтересах «пройдисвіт» [3, 503] Брюховецький, застосовуючи соціальну демагогію у боротьбі за гетьманську булаву.

Утопія – лише один із проявів суб'єктивності, властивої, як доводить автор «Чорної ради», свідомості. Так підкреслюється неспроможність Сомка, засліпленого впевненістю у своїй зверхності, реально оцінити обстановку, що склалася в Україні у зв'язку з прагненням народу до рівності. Коли Шрам його застерігає, звертаючи увагу на те, що запорожці баламутять «голову поспільства» і готують «чорну раду», він згорда відповідає: «Химера ... побачимо, як та чорна рада устоїть против гармат! ... Дурну чернь навчу шанувати гетьманську зверхність!» [3, 42]. Та й сам Шрам разом з Сомком та Череванем впав в оману, прийнявши за жарт відверте зізнання Тура про намір викрасти Лесю. Слід відзначити, що проблема суб'єктивності, а отже, і неминучості омани, набула особливої актуальності, коли героєм твору стала не станова людина в не людина взагалі, а окрема індивідуальність.

Досить стримано підійшов Куліш до такої риси суспільної психології зображуваної епохи, як міфологічність, на відміну від В. Скотта, який наголошував на поширенні забобонів, пов'язаних передусім з проявами несвідомого,

зокрема «подвійного зору» у шотландців. Правда, автор «Чорної ради» наділяє цією якістю сліпого кобзаря. Той, поклавши руку на голову Петра, провіщає: «Одвага велика, а буде довговічний, і на війні щасливий: ні шабля, ні куля його не одоліє, і вмере своєю смертю» [3, 19]. Зате Кирило Тур, вдаючи із себе «характерника», розігрує і побратима – чорногорця, і інших персонажів. Та міфологічність перехрещується з грою. Так, Й. Хейзінга пише: «Поряд з усім, що виходить за межі логічно вивіряю чого судження, і поезія і міф перебувають у царстві гри» [6, 149].

В. Скотт пояснював, що якби він «не відображував своїх головних героїнь людьми з нестійкими чи занадто гнучкими переконаннями», то на зміг би переходити разом з ними з одного ворогуючого табору в інший і таким чином змальовувати їх. Це потрібно було для індивідуалізації сприйняття [5, 530]. Адже відображення індивідуальності складає сутність художнього психологізму у літературі XIX ст. і визначає багато в чому поетику її творів. Функцію «спостерігача» виконує і головний герой «Чорної ради». І, мабуть, не тому, що йому невластива стійкість переконань. Скоріше це пояснюється тим, що він, на відміну від свого батька, полковника Шрама, не зливає своє «я» цілком з тим загальним, якому надається субстанційне значення. Поглинений цілком своїм коханням, він несхожий на сучасників. Це сприяє очунюванню його точки зору, і разом з тим виявляє собою особистість, яка відокремилася від того буття, у якому окреме і загальне перебувало у синкретичній єдності. Це давало можливість оповідачу «димитися на речі» не лише «очима тодішнього суспільства».

Список використаної літератури

1. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Москва: Художественная литература, 1975. 504 с.
2. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений: В 13 т. Москва: Наука, 1953 – 1959. Т. 6. 793 с.
3. Куліш П. Твори: В 2 т. Київ: Дніпро, 1989. Т. 2. 586 с.
4. Макаров А. Світло українського бароко. Київ: Мистецтво, 1994. 288 с.
5. Скотт В. Собрание сочинений: В 20 т. Москва-Ленинград: Художественная литература, 1960 – 1965. Т. 20. 586 с.
6. Хейзінга Й. Homo ludens: В тени завтрашнього дня. Москва: Издат. группа «Прогресс», «Прогресс-Академия», 1992. 464 с.
7. Шеллинг Ф.В. Философия искусства. Москва: Мысль, 1966. 496 с.

Статті подано до редколегії 2 вересня 2020 р